

УДК 159.923:376.64

Оксана ХУРТЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ У ДИТЯЧОМУ БУДИНКУ СІМЕЙНОГО ТИПУ

У статті розглянуто соціально-економічні чинники поширення соціального сирітства, визначено особливості розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розкрито форми функціонування державної системи виховання дітей-сиріт, особливу увагу приділено сімейним формам опіки. Охарактеризовано наслідки соціального сирітства.

Визначено психолого-педагогічні умови для ефективного виховання дітей-сиріт у дитячих будинках сімейного типу, а також низку психологічних характеристик поведінки батьків-вихователів. Проаналізовано найбільш важливі ідеї герменевтичного підходу під час виховання дітей-сиріт.

Ключові слова: *Діти-сироти, дитячий будинок сімейного типу, психолого-педагогічні умови, виховання, батьки-вихователі.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Актуальність дослідження психолого-педагогічних умов виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у дитячому будинку обумовлена низкою обставин.

Перш за все, необхідно зазначити, що за останні роки в нашій країні відбулися істотні соціально-економічні зміни, які призвели

© Хуртенко О.

до трансформації індивідуальної і суспільної свідомості, розмитості ідеалів і моральних орієнтирів, що, у свою чергу, ускладнює процес соціалізації, входження дітей, підлітків у доросле життя. Особливо гостро ці зміни позначаються на дітях і підлітках, що належать до категорії дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Як зазначає уповноважений Президента України по правах дитини М. М. Кулеба, на сьогодні статистика невтішна. За роки незалежності країни дитяче населення зменшилось майже в 2 рази і сьогодні становить 7,6 млн.

Майже 106 тис. дітей, або 1,5 % усього дитячого населення країни, живуть і виховуються в інтернатах, але тільки 8 % з них є сиротами – решта 92 % мають батьків. Кожні три дні 250 дітей потрапляють до інтернатних закладів, переважно через бідність і неспроможність надати необхідні послуги для дитини. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних родинах, і вони, по суті, “стоять у черзі” на потрапляння до інтернатних закладів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. В Україні в останні роки спостерігається поширення такого явища, як соціальне сирітство. Це явище обумовлене ухилянням або усуненням батьків від виконання батьківських обов’язків стосовно неповнолітньої дитини. Поширення соціального сирітства спричинене певними економічними та соціальними чинниками (С. А. Воскобойнікова, Л. І. Євграфова, Є. Г. Слуцький). Економічні чинники – це матеріальні труднощі сімей, які виховують дітей; поширення безробіття; погіршення функціонування державних установ, покликаних займатися вихованням, навчанням дітей; погіршення умов утримання дітей у державних закладах. Соціальні: зростання кількості кризових сімей; алкоголізація, наркоманізація населення; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей.

Наслідком соціального сирітства є порушення всього процесу соціального розвитку дитини, становлення її як соціальної особистості (Я. О. Гошовський, А. В. Мудрик, В. О. Сухомлинський). У дітей, які ростуть в умовах фактичної відсутності батьківського піклування, спостерігаються: порушення фізичного та психічного здоров’я, деформація

особистісних якостей дитини; неспроможність до повноцінного сімейного життя, виконання у майбутньому батьківських обов'язків; розвиток асоціальних установок, неприйняття соціальних цінностей суспільства; кримінальні вияви, алкоголізація та наркоманізація підлітків (В. О. Васютинський, З. Г. Зайцева, В. М. Оржеховська, А. С. Співаковська, В. А. Юнацький та ін.) [2; 3]

Вивченням особливостей розвитку дітей в умовах інтернатних закладів займалися багато вчених. Основоположником напрямку вивчення впливу відсутності батьків на розвиток дитини є англійський психолог Дж. Боулбі.

Цікаві дослідження антропологічного напрямку провела М. Ейнсуорт (1967 р.). Заслужують на увагу роботи, присвячені порівнянню традицій американського сімейного виховання з правилами виховання, які панують у Японії (W. Caudill, H. Weinsten, 1969), Греції (K. Wurest, 1978) і інших країнах.

Дослідження на тему розвитку дітей, що виховуються в інтернатах, та розробки методів для створення оптимальних умов для розвитку в даний час проводяться такими вченими, як А. М. Прихожан, М. М. Толстих, Г. М. Бевз, І. Г. Єрмаков, І. В. Дубровіна, Н. К. Максимова і т. д. [4]

Сімейним формам утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених сімейного піклування, таким як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я, присвячені праці російських та українських науковців (М. М. Василькова, Н. М. Дворянцева, А. І. Довгалевська, Л. С. Дробот, Л. В. Єременко, Л. В. Кузьменко, Л. М. Смагіна, В. С. Яковенко).

Уже більше десяти років у нашій державі проводиться цілеспрямована робота зі створення нової форми державної опіки – інституту прийомної сім'ї та дитячих будинків сімейного типу, що дає можливість дітям, позбавленим біологічних батьків, зростати та виховуватись у сімейному оточенні [5].

Однак аналіз наукових досліджень щодо проблем сирітства свідчить, що в більшості з них питання становлення та розвитку сімейних форм виховання відображені лише частково.

Метою статті є визначення психолого-педагогічних умов для ефективного виховання дітей-сиріт у дитячих будинках сімейного типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Законі України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13 січня 2005 року (стаття 1) виділяються такі форми влаштування дітей: встановлення опіки, усиновлення, піклування, передача дитини до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; прийомна сім’я та дитячий будинок сімейного типу [6].

Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім’я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менше п’яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [7]. І метою його створення є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Проблема ефективності виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у дитячому будинку сімейного типу вимагає побудови психолого-педагогічного процесу, що характеризується певними соціально педагогічними умовами, а особливо, педагогічною допомогою дітям цієї категорії. Однією з істотних умов є конструювання відносин у дитячому будинку сімейного типу між батьками-вихователями і вихованцями в рамках позитивного дитячо-батьківського дискурсу допомоги.

У процесі індивідуальної психолого-педагогічної допомоги відбувається розвиток комунікативних, аналітичних, рефлексивних здібностей дитини, її здібностей до саморегуляції і саморозвитку, а також орієнтація вихованця на цінності діалогу і співпраці, самостійності і відповідальності, власного розвитку і реалізації [8].

Слід зазначити, що особливості соціальної ситуації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, безперечно, заявляють про необхідність допомоги, оскільки самостійно змінити обставини свого життя, вирішити багато проблем власної життєдіяльності вихованець не може. Крім того, у даному випадку допомога постає не тільки як втручання в проблемні ситуації, пов’язані з особливостями віку і соціальні ситуації, але як повсякденна участь вихователів у справах

і житті дитини. У родині елементи взаємодопомоги спостерігаються щодня під час виконання дитиною складних, нових для неї справ. Причому міра втручання дорослого в дії дитини може істотно варіюватися: від порад і побажань до виконання справи при незначній участі дітей. Можна сказати, що відносини взаємної допомоги представляються однією з ключових характеристик сімейних відносин, отже, у дитячому будинку взаємодія батьків-вихователів і дитини також має вибудовуватися в дискурсі допомоги.

З огляду на специфіку соціальної ситуації вихованців дитячого будинку при вибудовуванні відносин необхідно акцентування позитивного дитячо-батьківського характеру дискурсу допомоги. Дискурс допомоги в цьому сенсі може розглядатися як потужний ресурс, за допомогою якого педагоги дитячого будинку здійснюють презентацію, конструюють і транслюють ті чи інші образи реальності, позиціонують соціальні суб'єкти у просторі індивідуальної життєдіяльності вихованців.

Позитивний характер дискурсу допомоги реалізується в декількох аспектах. По-перше, це позитивне сприйняття батьками-вихователями дитини, прийняття такою як вона є, бачення її унікальних рис, що викликають симпатію, інтерес до вихованця. Таке їх ставлення є запорукою взаємних позитивних відносин. Отже, другий аспект передбачає відкритість, прозорість відносин, мажорний настрій. По-третє, мова йде про бачення позитивних перспектив життя і розвитку вихованця, віра в здатність дитини направляти своє зростання, розуміти власне Я. Визнання за дитиною цієї здатності вимагає забезпечення для вихованця об'єктивної можливості вибирати. Це означає визнання права вихованця здійснювати вибір щодо власних цілей і запропонованих засобів, а також права вчинити і виправити помилку. Це ж право на вчинення і виправлення помилки, на прохання про допомогу і забезпечує дитячо-батьківський характер відносин.

У поведінці батьків-вихователів важливою є трансляція низки психологічних характеристик, які в цілому узгоджуються з позитивним батьківським чином: відсутність тривоги або непевності, поза і жести, відсутність дистанції (або "коротка" дистанція), щира зацікавленість

у всіх проблемах і сторонах життя дитини, готовність вислухати і допомогти, емоційна близькість до вихованця, душевна теплота, здатність до розуміння і прощення при розумній вимогливості.

Шляхи розуміння і прийняття дитини такою, як вона є, глибоко розкриваються в ідеях герменевтичного підходу. Серед них найбільш важливими є, по-перше, освоєння батьками-вихователями позиції “розуміючого” педагога, а по-друге, інструменти розуміння внутрішнього світу дитини. Вітчизняні психологи та педагоги відмічають, що діяльність вихователя здійснюється на основі глибинного розуміння, проникнення у специфіку мислення, почуттів, переживань вихованця. Вирішальну роль тут грає звернення до суб’єктивних сенсів, несвідомих мотивів поведінки дитини [9].

Батьки-вихователі повинні працювати над включенням вихованців у творчу взаємодію з навколишнім світом. Взаємодія є універсальною формою розвитку, спільної зміни явищ як у природі, так і в суспільстві, приводить кожную ланку в новий якісний стан. Взаємодія відображає широке коло процесів навколишньої дійсності, за допомогою яких реалізуються причинно-наслідкові зв’язки, відбувається “обмін” між взаємодіючими сторонами, їх взаємна зміна.

Характер взаємодії може бути творчим, нейтральним або руйнівним для всіх суб’єктів. Розвиток ідей творчої взаємодії виявляється в ідеях соціальної творчості. Суб’єкт соціальної творчості характеризується вмінням і бажанням внести щось своє в наявну систему відносин і критичністю відносно неї, прагненням не пристосовуватися.

Щодо вихованців дитячих будинків сімейного типу, особливе значення цієї ідеї полягає в тому, що саме стан включеності, усвідомленої участі в діяльності дозволяє забезпечити перехід від інфантильної, пасивної позиції дитини відносно власної життєдіяльності до відповідальних, самостійних дій. Крім того, досягнення включеності неминуче приводить до ускладнення ролі, форми участі в діяльності, до поглиблення її змісту і оволодіння новими способами її здійснення або до розширення меж діяльності.

Важливими психологічними чинниками повноцінної реалізації ідеї творчості є “відкритість” дитячого будинку сімейного типу (поліпшення

не тільки свого життя, але й оточення, альтруїзм у наданні допомоги (незалежним) і профілактика утриманства (взаємна вигода взаємодії, оплата будь-яких послуг, що надаються сторонніми суб'єктами).

Обмеженість контактів вихованців дитячого будинку лише підкреслює актуальність відкритості даної виховної психолого-педагогічної організації. Відкритість системи дозволяє вихованцям набути досвіду соціальної взаємодії з різними суб'єктами і в різних умовах, демонструє різноманітність відносин і способів життя.

Ми вважаємо, що як ще одна умова ефективного психолого-педагогічного виховання в дитячому будинку сімейного типу є надання можливостей для самостійного прийняття суб'єктивно значущих рішень і реалізації власного вибору вихованцями. Воно логічно впливає зі специфіки реалізації завдань соціалізації дітей-сиріт, доповнює вже обґрунтовані умови. І в першу чергу дану умову потрібно розглядати з позиції особистісного підходу в колективному вихованні [10].

Особливості розвитку дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, відображаються і на життєдіяльності колективу таких дітей, погіршують ситуацію відсутності особистої ініціативи, переважання думки більшості. Особистісний підхід у колективному вихованні дозволяє долати протиріччя між інтересами особи й інтересами групи. У цьому випадку батьки-вихователі актуалізують виховні потенціали колективу і забезпечують можливості реалізації кожним вихованцем індивідуальних потреб та інтересів. Виховання самостійності вимагає не тільки підтримки батьками-вихователями усвідомленої позиції дитини, автономної від думки колективу, а й забезпечення її свободи вибору дії, здійснення вчинку.

Висновки. Отже, сімейні форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, ми розуміємо як нормативно закріплені та контрольовані державою форми організації життєдіяльності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ях громадян, основною метою яких є виховання дитини.

Також ми вважаємо, що соціальне виховання дітей-сиріт у дитячому будинку сімейного типу буде ефективним під час реалізації психолого-педагогічних умов, пов'язаних з конструюванням відно-

син між батьками-вихователями і вихованцем у рамках позитивного дитячо-батьківського дискурсу допомоги; включенням вихованців дитячого будинку сімейного типу у творчу взаємодію з навколишнім світом; наданням можливостей для самостійного прийняття суб'єктивно значущих рішень і реалізації власного вибору вихованцями дитячого будинку. Усі три умови взаємопов'язані і взаємодоповнюють одна одну.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Подальшими напрямками наукових пошуків можуть бути визначення критеріїв та аналіз ефективності сімейних форм виховання в різних країнах світу, порівняльний аналіз національного та зарубіжного досвіду в ракурсі цієї проблематики, а також вивчення основних умов становлення особистості прийомної дитини, які мають урахувати батьки-вихователі, зокрема у період адаптації дитини до умов сімейного виховання.

Список використаної літератури

1. В Україні за роки її незалежності чисельність дитячого населення зменшилась майже вдвічі [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2165052-killist-ditej-v-ukraini-zmensilas-majze-vdvici.html>
2. Пеша І. В. Особливості функціонування дитячих будинків сімейного типу як сімейної форми опіки над дітьми-сиротами / І. В. Пеша // 36. наук. праць. Сер. : педагогічні науки. – Вип. 13. – Херсон : Айлант, 2000. – С. 184–189.
3. Ченбай І. В. Профілактика алкогольної залежності у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / І. В. Ченбай // Вісник Черкаського університету. – 2008. – Вип. 123. – С. 131–136.
4. Хуртенко О. В. Соціально-психологічна адаптація дітей-сиріт до умов навчального закладу / О. В. Хуртенко // Актуальные научные исследования в современном мире : XXVI Междунар. научн. конф., 26–27 июня 2017 г., Переяслав-Хмельницький : сб. научных трудов. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 2(22). Ч. 5. – С. 127–131.
5. Яценко Н. В. Особливості виховання дітей-сиріт у дитячих будинках сімейного типу / Н. В. Яценко // Актуальні проблеми соціальної педагогіки : теорія і практика : матеріали секції студ. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 11–12 груд. 2007 р.) / за заг. ред. Л. М. Завацької. – Чернігів, 2008. – С. 77–82.

6. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

7. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

8. Социальное воспитание в учреждениях дополнительного образования детей : учеб. пособие для студ. пед. вузов / Б. В. Куприянов, Е. А. Салина, Н. Г. Крылова, О. В. Миновская ; под ред. А. В. Мудрика. – М. : Издательский центр “Академия”, 2004. – 240 с.

9. Воспитательная деятельность педагога : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. А. Колесникова, Н. М. Борытко, С. Д. Поляков, Н. Л. Се-ливанова ; под общ. ред. В. А. Сластенина и И. А. Колесниковой. – М. : Академия, 2005. – 336 с.

10. Соціальні та психологічні потреби дітей, які виховуються в інтернатних закладах: знання, ставлення, поведінка, практика діяльності (результати дослідження серед фахівців соціальної сфери та дітей вихованців інтернатних закладів) / координатори : А. Гайдамашко, Д. Кракович, А. Мірошниченко. – К. : Компанія Лік, 2006. – 63 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.

Хуртенко О. В. Характеристика психолого-педагогических условий воспитания детей-сирот в детском доме семейного типа

В статье рассмотрены социально-экономические факторы распространения социального сиротства, определены особенности развития детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, раскрыты формы функционирования государственной системы воспитания детей-сирот, особое внимание уделено семейным формам опеки. Охарактеризованы последствия социального сиротства.

Определены психолого-педагогические условия для эффективно-го воспитания детей-сирот в детских домах семейного типа, а также ряд психологических характеристик поведения родителей-воспитателей. Проанализированы наиболее важные идеи герменевтического подхода при воспитании детей-сирот.

Ключевые слова: *дети-сироты, детский дом семейного типа, психолого-педагогические условия, воспитание, родители-воспитатели.*

Khurtenko O. **Characteristics of Psycho-Pedagogical Conditions for the Upbringing of Orphans in Family – Type Orphanages**

The relevance of the study of psycho-pedagogical conditions for the upbringing of orphans and children deprived of parental care in small orphanages is due to a number of circumstances.

First of all, it should be noted that in recent years in our country there have been significant social-economic changes that led to the transformation of individual and social consciousness, blurriness of ideals and moral guidelines, which, in turn, complicates the process of socialization and entry of children and adolescents into an adult life. Particularly acutely these changes affect children and adolescents who belong to the category of orphans and children left without parental care.

The article deals with the social-economic factors of the spread of social orphanhood, among which economic and social factors are dominant, namely: economic factors are the financial difficulties of families raising children; growth of unemployment; deterioration of the functioning of state institutions, which are meant to engage in upbringing, education of children; deterioration of children's catering conditions in state institutions. Social ones: the growth of the number of crisis families; alcoholization, drug addiction of population; mitigation of parents' moral responsibility for the upbringing of children. The article also defines the peculiarities of the development of orphans and children deprived of parental care, forms of functioning of the state system of education and upbringing of orphans are disclosed, special attention is paid to family forms of custody.

The consequences of social orphanhood are described. Among them there are violations of physical and mental health, deformation of personality traits of a child; incapability to full-fledged family life, poor performance of parental responsibilities in the future; the development of a-social attitudes, the rejection of social values of the society; criminal manifestations, alcoholism and adolescent drug addiction.

The psycho-pedagogical conditions for effective upbringing of children-orphans in family-type orphanages are determined, which are related to constructing relationships between parents-educators and a pupil within the framework of positive child-parenting aid discourse; the inclusion of

pupils of a family-type orphanage into creative interaction with the surrounding world; providing opportunities for independent decision-making of subjective significance and the implementation of one's own choice by pupils of the orphanage as well as a number of characteristics of the behavior of parent-caregivers.

It is determined that family forms of upbringing of orphan children and children deprived of parental care are understood as normatively entrenched and state-controlled forms of organization of life of orphans and children deprived of parental care in families of citizens whose main goal is the upbringing of a child.

Keywords: *orphans, family-type orphanages, psycho-pedagogical conditions, upbringing, parents-educators.*